

نقد و بررسی نمایه فهرس المخطوطات الیمنیه

■ پریسا کرهمرضایی*

کارشناس کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران

■ نمایه فهرس المخطوطات الیمنیه، به کوشش فرید قاسملو، تهران: مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی، ۱۳۸۶، ح + ۱۵ ۴ ص، شابک: ۹۶۴-۹۶۴-۳۶۱-۴۰۹-۶

کتابخانه غربی جامع کبیر در سال ۱۳۶۰ ق. / ۱۳۲۰ ش. تأسیس شد و دارای بیش از چهار هزار جلد نسخه خطی و بیش از ۱۱ هزار عنوان است. این کتابخانه از نظر موضوع، بیشتر، شامل آثاری در زمینه علوم عقلی، فقه، اصول، حدیث و عقاید است. دارالمخطوطات - طبق مقدمه کتاب - در سال ۱۳۵۹ ش. / ۱۴۰۱ ق. تأسیس شده و دارای دوهزار نسخه خطی و مجموعه بزرگی از اوراق قرآن مجید است که قدمت پاره‌ای از آنها به قرن اول هجری می‌رسد.

درباره پدیدآور

فرید قاسملو، عضو گروه تاریخ علم بنیاد دایره‌المعارف اسلامی و عضو گروه طب اسلامی و طب سنتی فرهنگستان علوم پزشکی ایران است و آثاری در زمینه تاریخ علم، ریاضیات، نجوم و فهرست‌نویسی نسخه‌های خطی دارد که از جمله آنها می‌توان به کتاب‌های زیر اشاره کرد:

- تقویم و تقویم‌نگاری (۱۳۸۸):

- رده RIS، تاریخ پزشکی دوره اسلامی: بازنویسی و گسترش پزشکی دوره اسلامی در نظام رده‌بندی کتابخانه کنگره (۱۳۸۷) و (۱۳۸۸):

- فهرست نسخ خطی فارسی انسیتوی شرق شناسی ابوریحان بیرونی فرهنگستان علوم ازبکستان (۱۳۸۵):

- فهرست نسخه‌های خطی فارسی انسیتوی شرق شناسی

فهرس المخطوطات الیمنیه تألیف ۱۲ نفر از فهرست‌نویسان کتاب‌شناسان کشور یمن است و در دو مجلد به‌همت مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه جمهوری اسلامی ایران و کتابخانه حضرت آیت‌الله مرعشی نجفی (ره) در سال ۱۳۸۶ به چاپ رسیده است. این مجلدات در ۱۹۹۴ صفحه فهرست مجموعه نسخه‌های خطی دارالمخطوطات و کتابخانه غربی جامع کبیر را دربرمی‌گیرد. از آنجاکه این فهرست به‌صورت موضوعی تنظیم و تدوین شده است و مراجعه‌کننده باید نسخه موردنظر خود را در زیر موضوع آن بیابد، به‌دلیل سرعت و سهولت دسترسی لازم بود نمایه‌ای برای آن تهیه شده و در دسترس قرارگیرد. این کار به کوشش فرید قاسملو، پژوهشگر بنیاد دایره‌المعارف اسلامی، صورت گرفته و جداگانه منتشر شده است.

درباره مجموعه

در کشور یمن به‌علت قدمت تمدن اسلامی، نسخه‌های خطی بسیاری وجود دارد. بنابر آنچه در مقدمه فهرست نسخه‌های خطی یمن آمده است، به‌نظر می‌رسد حدود ۱۱۵ هزار نسخه خطی در این کشور وجود داشته باشد که از این میان حدود پنجاه‌هزار نسخه خطی در صنعا قرار دارد. مجموعه جامع کبیر بزرگ‌ترین مجموعه خطی در این شهر به‌شمار می‌رود. کتابخانه‌های جامع کبیر در صنعا شامل سه کتابخانه غربیه و شرقیه، که در بخش‌های غربی و شرقی مسجد قرار دارند، و دارالمخطوطات است.

حدود ۱۱۵ هزار نسخه خطی در کشور یمن وجود داشته باشد که از این میان حدود پنجاه هزار نسخه خطی در صنعا قرار دارد

نمایه فهرس المخطوطات الیمنیه که فهرست نسخه‌های خطی دارالمخطوطات و کتابخانه غربی جامع کبیر را دربرمی‌گیرد، در سه بخش تهیه شده که شامل فهرست سال‌شمار، فهرست کتب، و فهرست مؤلفان است

نقشه و علائم راهنما هستند. با انباشته شدن فضای شبکه جهانی از اطلاعات و کاربرانی که نیازمند دسترسی به این اطلاعات هستند، اهمیت نمایه چندبرابر می‌شود. نمایه‌ها در واقع راه‌های میان‌بر نظام‌مندی هستند که کاربران از طریق آنها به اطلاعات مورد نیاز دست می‌یابند.

نمایه‌سازی^۲ فرایندی تحلیلی است و شامل شناسایی و گزینش مفاهیم مربوط به محتوای یک مدرک و بازنمون^۳ این مفاهیم با اصطلاح‌هایی پذیرفتنی در نظام بازبایی است. دو فعالیت عمده در نمایه‌سازی عبارت است از: تحلیل محتوا و گزینش اصطلاح(همان، ص ۱۸۹). بنابراین به فرایند «تحلیل محتوای یک سند و یا مجموعه اسناد و برگردان نتیجه این تحلیل به واژه‌هایی که در نمایه می‌آید» (دایرةالمعارف کتابداری و اطلاع‌رسانی، ج ۲، ص ۱۸۴۰) نمایه‌سازی می‌گویند.

نمایه‌سازان می‌کوشند با انتخاب مناسب‌ترین واژه‌ها و استفاده از نظام ارجاع، زمان و میزان تلاش برای یافتن اطلاعات را به حداقل

فرهنگستان علوم ازبکستان (۱۳۷۶):
- فهرست‌واره مشترک نسخه‌های خطی ریاضی در کتابخانه‌های ایران (۱۳۸۷).

وی بر آثار ذیل نیز مقدمه نوشته است.
- زیج بهادر خانی و جامع بهادر خانی (تألیف غلامحسین جونپوری، ۱۳۸۶):

- مقاله اول ریج الغیبک همراه با ترجمه لاتین (به‌همراه بخش‌هایی از متن و ترجمه لاتین تقویم البلدان) (تصحیح و ترجمه جان گریوز، ۱۳۸۵):

- نام خلیج فارس در طول تاریخ (تألیف محمدجواد مشکور، ۱۳۸۷).

قاسم‌لو همچنین مقالات متعددی در زمینه تاریخ علم، ریاضیات و نجوم اسلامی دارد.

نمایه فهرس المخطوطات الیمنیه

این نمایه که فهرست نسخه‌های خطی دارالمخطوطات و کتابخانه غربی جامع کبیر را دربرمی‌گیرد، در سه بخش تهیه شده که شامل فهرست سال‌شمار، فهرست کتب، و فهرست مؤلفان است. این مقاله به بررسی و ارزیابی این نمایه‌ها می‌پردازد و پیش از آغاز بحث به برخی از کلیات درباره نمایه و اصول نمایه‌سازی اشاره می‌شود.

نمایه و نمایه‌سازی

نمایه^۱ نوعی فهرست و مجموعه‌ای است از فقره‌های اطلاعاتی هم‌شکل مانند واژگان، نام اشخاص، کتاب‌ها و غیره. نمایه راهنمای نظام‌یافته مدارک موجود در یک مجموعه یا مفاهیم مشتق از یک مجموعه است (پاتو، ص ۱۸۷).

در مسیرهای تودرتو و پیچیده در قلمرو اطلاعات نمایه‌ها مانند

**در نمایه فهرس المخطوطات الیمینیه، فهرست نسخه‌ها
به ترتیب تاریخ کتابت آمده است. این نمایه نشان می‌دهد
که از مجموع ۳۵۳۸ عنوان معرفی شده در این فهرست،
۳۰۷۲ رساله یا نسخه دارای تاریخ کتابت هستند**

کاهش داده و موفقیت جست‌وجوکننده را به حداکثر برسانند.

نکته مهم در نمایه‌سازی این است که از طریق زبان طبیعی و کنترل‌نشده، بازیابی دقیق مدارک امکان‌پذیر نیست. بنابراین برای بازیابی مناسب و دقیق لازم است متن براساس زبان نمایه تفسیر شود یا به زبان نمایه بیان و ذخیره گردد. با رعایت این اصل قابلیت پیش‌بینی و حفظ امانت در نمایه بالا می‌رود و به همان میزان نظمی که در مجموعه حاصل می‌شود، افزایش می‌یابد.

زبان نمایه از مجموعه‌ای از اصطلاح‌ها و واژه‌های مجاز برای به‌کار رفتن در نمایه تشکیل شده است و به آن مهار واژگانی^۴ گفته می‌شود (پاتو، ص ۲۱۰). مهار واژگانی یا واژگان کنترل‌شده فهرستی مرجع و معتبر و مجموعه‌ای یک‌دست و ثابت از واژه‌ها و قواعد استفاده از آنهاست که رعایت آنها هنگام نمایه‌سازی لازم است. ساختار این فهرست براساس کنترل مترادف‌ها از طریق انتخاب یک واژه به‌عنوان واژه استاندارد و ارجاع از سایر واژه‌های مترادف به آن طراحی شده است. بدیهی است استفاده از مجموعه واژگان یا عبارت‌های کنترل‌نشده و نامحدود برای نمایه‌سازی موجب هدررفتن تلاش و ایجاد اشتباه در جست‌وجو می‌شود و استفاده از مهار واژگانی موجب نظم بیشتر و جلوگیری از بی‌نظمی است.

بررسی نمایه‌ها

در این کتاب سه نوع نمایه تخصصی وجود دارد: نمایه تاریخی یا سالش‌مار، نمایه عنوان و نمایه اعلام. در اینجا چگونگی تهیه این نمایه‌ها و میزان رعایت اصول نمایه‌سازی در آنها تحقیق و موشکافی شده است.

فهرست سال‌شمار

در این نمایه، فهرست نسخه‌ها به ترتیب تاریخ کتابت آمده است. این نمایه نشان می‌دهد که از مجموع ۳۵۳۸ عنوان معرفی شده در این فهرست، ۳۰۷۲ رساله یا نسخه دارای تاریخ کتابت هستند.

کهن‌ترین نسخه خطی تاریخ‌دار در این مجموعه، علاوه بر قرآن‌های این کتابخانه و نسخه‌های بدون تاریخ که بسیاری از آنها کهن هستند، کتاب الاحکام تألیف یحیی بن حسین بن قاسم (درگذشته ۲۹۸ ق.) است که در سال ۳۶۶ ق.، یعنی هفتاد سال پس از مرگ مؤلف، کتابت شده است. پراکندگی نسخه‌ها در قرون مختلف در این مجموعه به قرار زیر است: قرن ششم ق: شش نسخه؛ قرن هفتم: ۲۶ نسخه؛ قرن هشتم: ۵۶ نسخه؛ قرن نهم: ۸۴ نسخه؛ قرن دهم: ۹۴ نسخه؛ قرن یازدهم: ۸۷۳ نسخه؛ قرن دوازدهم: ۵۲۷ نسخه؛ قرن سیزدهم: ۱۲۳۱ نسخه؛ و قرن چهاردهم: ۱۷۰۱ نسخه.

فهرست کتب

در این نمایه، عنوان ۳۵۳۸ کتاب و رساله آمده است که تعداد آنها با شماره ردیف مشخص شده است. علت تفاوت تعداد آثار معرفی شده در نمایه با تعداد کل مجموعه که در بالا اشاره شد، این است که اولاً این فهرست مجموعه قرآن‌های موجود در این دو کتابخانه را دربر نمی‌گیرد؛ ثانیاً، عنوان‌های تکراری یا مجلدات مختلف موجود در فهرست، در نمایه فقط یک بار محاسبه شده است. همچنین فصل سی‌ام (الثلاثون) در فهرست به معرفی مجموعه‌ها (مجامیع) اختصاص دارد و شماره‌های ۲۹۷۴ تا ۳۴۳۸، یعنی ۴۶۴ نسخه، را دربر می‌گیرد که رساله‌های موجود در آنها در بخش‌های موضوعی فهرست معرفی شده است، اما موارد متعددی را در این مجموعه‌ها می‌توان یافت که در فصل‌های موضوعی فهرست نیامده است. اینگونه موارد در نمایه هم ذکر نشده‌اند، حتی به عنوان کلی «مجموع»‌ها که در فصل پایانی فهرست آمده‌اند نیز اشاره نشده است.

در این نمایه پس از شماره ردیف، به ترتیب عنوان کتاب یا رساله، نام پدیدآور، و پس از آن جای‌نما، شامل شماره جلد و صفحه فهرست، آمده است.

این گفتار در پی آن است که ضمن اشاره به روش نمایه‌سازی در این فهرست، برخی از دشواری‌های نمایه‌سازی عنوان و اسامی را در فهرست‌های نسخه‌های خطی بررسی کند.

کلمات عام

یکی از این دشواری‌ها اتخاذ شیوه مناسب و یکسان درباره کلمات عام و غیرضروری مانند کتاب، رساله، منظومه، بحث، فائده، فصل، نبذه، مسئله و غیره در ابتدای عنوان کتاب‌ها و رساله‌هاست. این کلمات را می‌توان هنگام نمایه‌سازی حذف کرد و در جلو عنوان، در داخل پرانتز، آورد و از صورت قبلی به‌صورت فعلی ارجاع ساخت.

در نمایه حاضر کلمات عام «الکتاب» و «الکتاب فی»، «الرساله» و «الرساله فی» بدون اینکه از ابتدای عنوان‌ها حذف شوند در ترتیب الفبایی در نظر گرفته نشده‌اند، مانند:

- رساله فی الاستئجار بالحج ← در ردیف (الف) (ردیف ۲۵۵)؛
- کتاب فی البلاغه ← در ردیف (ب) (ردیف ۶۱۸-۶۱۹)؛
- کتاب الجرح و التعديل ← در ردیف (ج) (ردیف ۱۱۰۶)؛
- رساله الصواب لما فيه للمجاهد من الثواب ← در ردیف (ص) (ردیف ۲۰۷۹)؛
- رساله علی من استبعد قول البلخی أن المباح مأمور به ← در ردیف (م) (ردیف ۳۱۳۸).

**در نمایه کلمات عام «الكتاب» و «الكتاب فی»
«الرساله» و «الرساله فی» بدون اینکه از ابتدای
عنوان‌ها حذف شوند در ترتیب الفبایی در نظر
گرفته نشده‌اند**

- در خود فهرست گاه کلمه «رساله» در داخل پرنانتر در جلو عنوان قرار گرفته و به همین شکل هم در نمایه آمده است، مانند:
- الامامه و الحسیه (رساله) (ردیف ۴۰۴):
- البسملة الكبرى (رساله) (ردیف ۵۹۹).
- نکته مهم‌تر در اینجا است که درباره این کلمات گاهی به مفهوم عناوین توجه نشده است. زیرا در برخی از موارد این کلمات جزء عنوان اثر هستند و نباید حذف شوند، مانند موارد زیر.
- رساله ابن‌النساک الی خلیفه بغداد ← در ردیف (الف) (ردیف ۳۰):
- رساله ابن‌زیدون جوابا علی ابن‌عبدوس ← در ردیف (الف) (ردیف ۳۱):
- رساله ابن‌سینا ← در ردیف (الف) (ردیف ۳۲):
- کتاب ابوالیث فی شرائط الصلاه ← در ردیف (الف) (ردیف ۳۳):
- رسائل الحریری ← در ردیف (ح) (ردیف ۱۲۹۲):
- رساله الدامغانی ← در ردیف (د) (ردیف ۱۳۸۹):
- رساله عن الدلیل الذی تطرفه الاحتمالات العشره ← در ردیف (ع) (ردیف ۲۲۷۵):
- رساله لبعض الحکما فی التذییر ← در ردیف (ل) (ردیف ۲۷۵۲):
- رساله من محمد بن یحیی بن حمید الی وارده ← در ردیف (م) (ردیف ۳۲۰۰):
- الرساله المؤیدیه ← در ردیف (م) (ردیف ۳۲۴۷).
- و نمونه‌های زیر
- کتاب من لایحضره الفقیه ← در ردیف (ل)، اما باید در ردیف (م) قرار می‌گرفت. (ردیف ۲۷۴۵):
- رساله للشریف الجرجانی للمرأة فی المرأة ← در ردیف (ل)، که بهتر بود در ردیف (م) قرار می‌گرفت. (ردیف ۲۷۶۸):
- رساله فی موضوع زیارة الاولیاء و الصالحین ← در ردیف (م)، حال آنکه باید در ردیف (ز) قرار می‌گرفت. (ردیف ۳۲۴۱):
درباره کلمات «منظومه» و «منظومه فی» نیز به همین گونه عمل شده است، مانند
- منظومه فی کلمه التوحید و شرحها ← در ردیف (ک) (ردیف ۲۷۰۶):
- منظومه فی معرفه مطالع الفجر ← در ردیف (م) (ردیف ۳۰۵۵):
- المنظومه الفائقة الرائیة ← در ردیف (ف) (ردیف ۲۳۳۹):
و در خود فهرست گاه به چنین عناوینی برمی‌خوریم که به همین
- شکل هم در نمایه آمده است:
- الانتصارات نظم الاختیارات (منظومه) (ردیف ۴۲۵):
- بحور الشعر (منظومه) (ردیف ۵۶۱):
اما درباره «ارجوزه» (= منظومه) به گونه دیگری عمل شده و «ارجوزه» در ردیف الفبایی خود قرار گرفته است، مانند
- ارجوزه فی تقسیم الطب ← در ردیف (الف) (ردیف ۱۹۸):
- ارجوزه فی حصر منازل الشمس و القمر ← در ردیف (الف) (ردیف ۱۹۹).
- و در خود فهرست «ارجوزه» گاه در داخل پرنانتر در جلو عنوان قرار گرفته است، مانند
- تحلیه الزمان نظم احکام صنوف الجان (ارجوزه) (ردیف ۷۹۵).
واژه‌های «بحث»، «بحث فی»، «فائده»، «فائده فی» و «فصل فی» در ردیف الفبایی در نظر گرفته شده‌اند، بنگرید به: ردیف ۵۰۴ تا ۵۵۳ و ۲۴۵۸-۲۴۶۱ در فهرست کتب.
- مگر اینکه در خود فهرست کلمه «بحث» یا «فائده» در داخل پرنانتر در جلو نام کتاب قرار گرفته شده باشد، مانند
- التداوی بالمحرم (بحث) (ردیف ۸۰۶):
- الحد التام و الحد الناقض (بحث فی المنطق) (ردیف ۱۲۵۵):
- علم الخط (فائده) (ردیف ۲۲۴۶).
- این روش درباره واژه «مسئله» و «مسئله فی» نیز قابل تأمل است.
- به هر حال هنگام نمایه‌سازی بهتر است برای چنین واژه‌هایی روشی یکسان و هماهنگ اختیار شود و از نظام ارجاعی نیز استفاده گردد. به‌ویژه با توجه به اینکه در اصل فهرست کلماتی مانند قصیده، فتوی، بحث، منظومه، مختصر، خطبه، ارجوزه، سؤال و جواب، جواب سؤال در داخل پرنانتر در جلوی عنوان قرار گرفته است، مانند
- التحمیده (قصیده) (ردیف ۷۹۶):
- خیار المغایبه (فتوی) (ردیف ۱۳۸۸).
- ساختن ارجاع از کلمات داخل پرنانتر می‌تواند در نظم بهتر اطلاعات و بازیابی عناوین مؤثر باشد.
- وجود نام مؤلف در عنوان رساله یا کتاب**
- فهرست‌نگاران نسخه‌های خطی برخی از رساله‌ها و کتاب‌های خطی را که عنوان مشخصی ندارند یا عنوان آنها معلوم نیست، براساس موضوع نام‌گذاری می‌کنند. در این فهرست در عنوان برخی از اینگونه کتاب‌ها و رساله‌ها نام مؤلف نیز آمده است، مانند
- حاشیه ابراهیم بن خالد علی شرح المفتاح (ردیف ۱۱۸۸):
- حاشیه البرجندی علی شرح الجعمنی فی الهیئه (ردیف

**در این فهرست (فهرس المخطوطات الیمینیه)
نسخه‌ها و مجلدات مختلف یک اثر در زیر همان اثر
معرفی شده است، بدون اینکه نام اثر تکرار شود**

اشراف بر موضوع به نظم بهتر اطلاعات و بازیابی سریع‌تر و آسان‌تر کمک کرد.

توجه به مطلب زیر که در دایرةالمعارف کتابداری و اطلاع‌رسانی درباره علم یا هنر بودن نمایه‌سازی آمده است، شاید در این مورد راهگشا باشد: «نمایه‌سازی به‌تمامی یک هنر یا علم نیست، بلکه ویژگی‌های هر دو را داراست؛ نمایه‌ساز باید دارای حساسیت، ذوق و فراست باشد، از این نظر نمایه‌سازی جنبه هنری دارد؛ اما چون برای تأمین صحت و دقت کار، به تدوین الگوها و قواعدی نیاز دارد، علم به‌حساب می‌آید. نمایه‌سازی دورشدن از هنجارها و قواعد و سلیقه‌ای عمل کردن را تشویق نمی‌کند، از این‌رو، به‌تمامی هنر نیست و از آن جهت که قواعد جهان شمولی ندارد پس به‌تمامی علم نیست» (دایرةالمعارف کتابداری و اطلاع‌رسانی، ص ۱۸۴۰).

نکته دیگر اینکه در این فهرست (فهرس المخطوطات الیمینیه) نسخه‌ها و مجلدات مختلف یک اثر در زیر همان اثر معرفی شده است، بدون اینکه نام اثر تکرار شود. در نمایه کتب دو مجلد «من السیل الجرار...» که در زیر آن با عنوان «النصف الاول» و «النصف الثانی» معرفی شده، به‌اشتباه به‌عنوان نام اثر در نظر گرفته شده و در ردیف (ن) ذکر گردیده است، بنگرید به:

ردیف (ن) - النصف الاول (من السیل الجرار ...) ← در ردیف (ن) (ردیف ۳۳۴۹):

ردیف (ن) - النصف الثانی (من السیل الجرار ...) ← در ردیف (ن) (ردیف ۳۳۵۰):

همچنین در فهرست کتب چند اشتباه نیز در ردیف الفبایی دیده می‌شود، مانند ردیف‌های ۵۲۵، ۶۴۲-۶۴۹، ۳۰۵۷، ۳۰۵۸، ۳۱۰۱، ۳۱۰۳، ۳۱۸۱.

فهرست مؤلفان

در مقابل ۳۵۳۸ عنوانی که در بخش فهرست کتب آمده، در این بخش نام مؤلف ۲۸۵۳ اثر آمده است، و به‌نظر می‌رسد نام مؤلف باقی عناوین (۶۸۵ عنوان) نامعلوم است. اما در نمایه مؤلفان نام تعدادی از مؤلفان که در فهرست جداگانه در زیر عنوان اثر ذکر نشده، نیامده است، مانند

- حاشیه ابراهیم بن خالد علی شرح المفتاح (ج ۱، ص ۸۲۳):

- دیوان محمد بن ابراهیم المرتضی الوزیر (ج ۲، ص ۱۱۶۵):

- مجموع شعر جمال‌الدین علی بن حسن بن حسین (ج ۲، ص ۱۲۱۵):

- بغیه الاخوان فی ریاض الصبیان للزمیلی (ج ۲، ص ۱۳۲۵):

- بیان حقیقه الشای و سبب ... (من رساله الامام محمد بن طاهر

(۱۱۹۱):

- حاشیه الشریف علی المطول (ردیف ۱۲۰۵):

- حاشیه الدسوقی علی شرح تلخیص المفتاح (ردیف ۱۱۹۹):

- شرح الاصفهانی علی المطالع (ردیف ۱۸۴۰):

- شرح قاضی زاده الرومی لمختصر الجعمنی فی الهیئة (ردیف ۱۹۶۷)

که در نمایه نیز به همین صورت آمده و چون در ترتیب الفبایی آثار تأثیر گذاشته، نوعی بی‌نظمی ایجاد کرده است که کار جست‌وجو و بازیابی را دشوار می‌کند.

در اینجا باید یادآور شد که فهرست‌نگار نسخه‌های خطی نباید در عنوان اینگونه آثار نام مؤلف را بیاورد، زیرا

۱. لازم نیست، و نام مؤلف در زیر عنوان جداگانه بیان می‌شود؛

۲. عنوان را بیهوده دشوار می‌کند؛

۳. نوعی ناهماهنگی میان این عناوین با موضوعات مشابه ایجاد می‌کند؛

۴. کار نمایه‌ساز را در رعایت ترتیب الفبایی عناوین دشوار می‌کند.

اما در اینگونه موارد بهتر است حداقل هنگام نمایه‌سازی تغییری در عنوان ایجاد شود و نام مؤلف از میان عنوان اثر برداشته شود.

بدین صورت

حاشیه علی شرح المفتاح؛

- حاشیه علی شرح فی الهیئة؛

- حاشیه علی المطول؛

- حاشیه علی شرح تلخیص المفتاح؛

- شرح علی المطالع؛

- شرح لمختصر فی الهیئة.

این کار نه تنها به عنوان صحیح اثر صدمه‌ای نمی‌زند، بلکه نظم بهتری را در میان عناوین ایجاد می‌کند. به‌ویژه آنکه در نمایه نام کامل مؤلف بلافاصله پس از نام کتاب آمده است. در اینگونه موارد حتی می‌توان نام مؤلف را درون پرانتز قرار داد و در ردیف الفبایی منظور نکرد، بدین صورت

- حاشیه (ابراهیم بن خالد) علی شرح المفتاح؛

- حاشیه (البرجندی) علی شرح الجعمنی فی الهیئة.

زیرا فرایند نمایه‌سازی چیزی فراتر از استخراج اسامی درون متن و اختصاص جای‌نما به آنهاست. نمایه سیاهه ضمیمه یا تنظیم دوباره فهرست نیست، بلکه هدف از آن تحلیل محتوا و سازمان‌دهی اطلاعات است. در نمایه‌سازی‌های تخصصی می‌توان از الفبایی کردن صرف مجموعه‌ای از اطلاعات گامی فراتر نهاد و با دیدگاهی جامع و

**جز شیوه مستندسازی، شیوه دیگری نیز در نمایه‌سازی نام اشخاص
معمول است و آن آوردن اسامی به همان شکل عادی و بدون
وارونه‌کردن و انتخاب نام شهر و ارجح است. اما در نمایه حاضر برای
انتخاب شکل اسامی از شیوه واحدی استفاده نشده است**

- الهروی (ج ۲، ص ۱۳۲۵)؛
- منظومه احمد بن عیسی الرداعی الخولانی (ج ۲، ص ۱۳۷۵)؛
- رساله زید بن علی فی جوابه علی خالد بن صفوان فی امر
عثمان بن عفان (ج ۲، ص ۱۴۷۷)؛
- رساله من سلطان الروم سلیمان بن سلیم بن عثمان الی الامام
المطهرین شرف‌الدین (ج ۲، ص ۱۴۷۸)؛
در این بخش پس از نام مؤلف، نام کتاب و سپس جای‌نما شامل
شماره جلد و شماره صفحه فهرست آورده شده است.
در این بخش از نمایه آثار مربوط به یک مؤلف، با تکرار نام
مؤلف، در زیر هم آمده است. اما تکرار نام مؤلف - که درباره محمد بن
علی شوکانی به ۱۰۱ بار می‌رسد - لازم نبوده است و در اینگونه موارد
معمولاً از تکرار پرهیز می‌شود و آثار متعدد یک مؤلف را در زیر نام او
در بار نخست می‌آورند. اما اشکال مهم در اینجا آن است که ترتیب
الفبایی عنوان کتاب‌ها و رساله‌ها در زیر نام مؤلف رعایت نشده و آثار
متعدد مؤلف بدون ترتیب خاصی در زیر هم آمده است.
- مستندسازی**
چون نام اشخاص در متون قدیم دارای صورت‌های مختلفی است و
ممکن است با کنیه و لقب‌های گوناگون، نام پدر، جد و عناوین مختلف
همراه باشد، نمایه‌سازی آن نیاز به دقت بیشتری دارد و برای تأمین
یک‌دستی و نظم بهتر اطلاعات باید از الگوها و قواعد مشخصی
پیروی کرد. هدف مهم نمایه‌سازی این است که نام اشخاص مطابق
شیوه استاندارد در نمایه ضبط شوند، به طوری که خواننده نمایه
به سرعت بتواند به نام شخص مورد نظر خود دست یابد. برای این کار
لازم است نام اشخاص با فهرست‌های معیار مانند «فهرست مستند
اسامی مشاهیر و مؤلفان»^۵ یا برخی از منابع مرجع معتبر تطبیق داده
شود تا ضبط استاندارد نام شخص به عنوان توصیفگر^۶ یا شناسه صحیح
انتخاب گردد. این فهرست در حقیقت فهرستی از واژگان کنترل شده
است و شیوه مستندسازی بکار رفته در آن مبتنی بر انتخاب شکل
مناسب‌تر یا ارجح نام شخص از میان انواع شکل‌هاست که می‌تواند
موردتکیه نمایه‌ساز باشد.
- نیاز به کنترل واژگانی و رعایت اصل وحدت در نمایه‌سازی در
این بخش از نمایه‌ها اهمیت بیشتری دارد. در اینجا باید شکل مرجع
نام افراد انتخاب شود و از پراکندگی و استفاده از شکل‌های متعدد نام
اشخاص که به پراکنده شدن یا حذف اطلاعات منجر می‌شود، اجتناب
کرد. عدم کنترل واژگان و عدم رعایت اصل وحدت و یک‌دستی سبب
آشفته‌گی جست‌وجوکننده در بازیابی اطلاعات می‌شود.
- جز شیوه مستندسازی، شیوه دیگری نیز در نمایه‌سازی نام
- اشخاص معمول است و آن آوردن اسامی به همان شکل عادی و
بدون وارونه‌کردن و انتخاب نام شهر و ارجح است. اما در نمایه حاضر
برای انتخاب شکل اسامی از شیوه واحدی استفاده نشده است.
گاهی شیوه مستند اسامی مؤلفان اساس قرار گرفته است، مانند
- ابن خلکان، احمد بن محمد (ردیف ۱۴۴ - ۱۴۵)؛
- غزالی، محمد بن محمد (ردیف ۱۸۹۰ - ۱۹۱۱).
گاهی مطابق مستند مشاهیر، اما با تفاوت‌هایی همراه است،
مانند
- ابن بابویه، محمد بن علی بن الحسین (ردیف ۱۰۷ - ۱۰۸)
- ابن سیرین (ردیف ۱۴۷ - ۱۴۸)؛
- ابن سینا (ردیف ۱۴۹ - ۱۵۴).
گاهی یک نام با دو یا سه شکل مختلف دیده می‌شود، مانند
- ابن الحجاج، عثمان بن عمر (ردیف ۵۷-۵۵)
- حاجب، عثمان بن عمر بن ابی بکر (ردیف ۷۷۳)
- عثمان بن ابی بکر (ابن الحجاج) (ردیف ۱۷۴۳)؛
- امام المهدی احمد بن یحیی المرتضی (ردیف ۴۰۱)
- احمد بن یحیی المرتضی (ردیف ۲۵۹-۲۸۴)
- مهدی احمد بن یحیی المرتضی (ردیف ۲۵۲۵-۲۵۲۶)؛
- اسماعیل بن القاسم بن محمد (ردیف ۳۵۱-۳۶۰)
- امام اسماعیل بن القاسم بن محمد (ردیف ۴۰۰)
- متوکل اسماعیل بن القاسم بن محمد (ردیف ۲۱۳۷)؛
- حلّی، صفی‌الدین عبدالعزیز بن سرایا (ردیف ۹۲۵)
- صفی‌الحلی، عبدالعزیز سرایا بن علی بن ابی‌القاسم (ردیف
۱۵۸۹)
- عبدالعزیز بن السرایا بن ابی‌القاسم (صفی‌الدین الحلّی) (ردیف
۱۶۷۴)؛
- خطیب‌الذهبی، محمد بن احمد بن عثمان (ردیف ۱۰۱۷)
- ذهبی، محمد بن احمد بن عثمان (ردیف ۱۰۹۹-۱۱۰۲)؛
- سید الشریف، علی بن محمد الجرجانی (ردیف ۱۲۹۵-۱۲۹۶)
- شریف جرجانی، علی بن محمد (ردیف ۱۴۱۱-۱۴۱۶)؛
- سیوطی، عبدالرحمن بن ابی‌بکر، ابوبکر بن محمد (کمال
الدین)
- سیوطی، عبدالرحمن بن ابی‌بکر، جلال‌الدین (ردیف ۱۳۰۴-
۱۳۵۹)
- سیوطی، عبدالرحمن محمد ابی‌بکر، جلال‌الدین (ردیف
۱۳۶۰)؛
- کورانی، ابراهیم بن حسن الکردی (ردیف ۲۰۹۴-۲۰۹۸)
- کورانی المدنی الکردی، ابراهیم (ردیف ۲۰۹۳)؛

نمایه‌ساز برای ساختن یک نمایه خوب باید خود را ملزم به استفاده از شیوه‌ای معین و دقیق کند و میزان موفقیت در سازمان‌دهی اطلاعات با میزان دسترسی به اطلاعات ارتباط مستقیم دارد

- رازی، فخرالدین محمدبن عمر (ردیف ۱۱۰۸-۱۱۰۷)
 رازی، محمدبن عمر بن الحسین (ابوعبدالله) (ردیف ۱۱۱۳)
 - رازی، قطب‌الدین (ردیف ۱۱۰۹)
 رازی، محمدبن ابوعبدالله (قطب‌الدین) (ردیف ۱۱۱۴)
 - ابن الفارض (ردیف ۶۸۶۷)
 فارض، عمر بن علی (شرف‌الدین) (ردیف ۱۹۳۷)
 - احمدبن هاشم بن محسن (ردیف ۲۸۸)
 امام احمدبن هاشم بن محسن (ردیف ۳۹۹).
 گاهی اوقات اسامی، برخلاف سیاست کلی وارونه‌سازی که در اینجا رعایت شده، وارونه نشده است، مانند
- عبدالله بن حسین بن طاهر بن هاشم باعلوی (ردیف ۱۷۱۴)
 - محمدبن احمدبن عبدالهادی المقدسی (ردیف ۲۲۰۳-۲۱۹۸).
 درباره برخی از اسامی اساس انتخاب شکل نام مؤلف مشخص نیست، مانند موارد زیر که نام مؤلف هم وارونه شده و هم نشده است.
 - خولانی، محمدبن ابراهیم بن محمد الساودی (ردیف ۱۰۳۱)
 - زبیدی، موسی بن احمد الضجعی (ردیف ۱۱۶۶-۱۱۶۸)
 - قزوینی، عمر بن علی الکتابی (ردیف ۲۰۲۸).
 درباره اجزای دیگر نام نیز گاهی نام جد حذف شده و گاهی باقی مانده است، مانند
- قاسم بن ابراهیم (ردیف ۱۹۶۳-۱۹۶۴)
 - قاسم بن ابراهیم بن اسماعیل (ردیف ۱۹۶۵-۱۹۶۶).
 البته در این گونه موارد از همان شکلی که در فهرست به کار رفته، استفاده شده و شکل‌های مختلف یک نام با هم تطبیق داده نشده است. بدین ترتیب گاهی نام پدر تا جد چهارم و بیشتر ادامه یافته است، و اجزای نام به همان اندازه که فهرست‌نویس آورده، حفظ شده است، مانند
- فیروزآبادی، محمدبن یعقوب بن محمدبن ابراهیم (ردیف ۱۹۵۵-۱۹۵۴)
 - قادری، بدرالدین بن احمد بن محمدبن یعقوب الحنفی (ردیف ۱۹۵۸)
 - شریف‌الرضی، محمدبن الطاهر الحسین بن موسی الموسوی (ردیف ۱۴۰۷).
 اما بهتر بود قاعده واحدی در این باره در نظر گرفته می‌شد و مطابق قواعد مستندسازی اسامی کتابخانه ملی فقط نام جد آورده می‌شد و باقی حذف می‌گردید.
 درباره لقب نیز گاهی با اینکه از شکل مستند اسامی مشاهیر و مؤلفان استفاده شده، اما لقب در داخل پراتر در جلو اسم آمده است، مانند
- دانی، عثمان بن سعید بن عثمان (ابوعمر) (ردیف ۱۰۳۷)
 - زمخشری، محمود بن عمر (جارالله) (ردیف ۱۱۸۰ - ۱۱۹۲)
 - زوزنی، الحسین بن احمد (ابوعبدالله) (ردیف ۱۱۹۷)
 - عسکری، حسن بن عبدالله (ابی‌هلال) (ردیف ۱۷۷۲ - ۱۷۷۴)
 - کواشی، احمد بن یوسف (موفق‌الدین) (ردیف ۲۰۹۱).
 برای نمایه‌سازی اسامی، استفاده از دستورالعمل کتابخانه ملی و اسامی مستند مؤلفان و آوردن ارجاعات لازم راه حل مناسبی است. گاهی نیز در نمایه‌سازی‌ها، اسامی را بدون اینکه وارونه کنند، می‌آورند. در این صورت لازم است از شهرت‌ها و نسبت‌ها به شکل انتخاب‌شده ارجاع داد.
- در نمایه حاضر عدم استفاده از نام اشهر و مستند درباره برخی از اسامی، شکلی ناآشنا و متفاوت را ایجاد کرده است، مانند
- جوینی، امام الحرمین (ردیف ۷۶۲)
 نام اشهر: امام الحرمین، عبدالملک بن عبدالله یا
 - عبدالله بن عبدالرحمن بن عقیل (ردیف ۱۷۱۵ - ۱۷۱۶)
 نام اشهر: ابن عقیل، عبدالله بن عبدالرحمن
 گاهی نیز نام انتخاب‌شده کاملاً اشتباه است، برای مثال
 - «علی بن صالح بن ابی‌الرجال» به صورت «ابوالرجال، علی بن صالح» درآمده است (ردیف ۲۰۴-۲۰۵)
 - «علی بن هبه‌الله بن ماکولا» به صورت «ماکولا، علی بن هبه‌الله» درآمده است (ردیف ۲۱۲۹)
 - «یحیی بن عیسی بن ابراهیم بن مطروح» به صورت «مطروح، یحیی بن عیسی بن ابراهیم» درآمده است (ردیف ۲۴۰۳)
 - «ابوالقاسم علی بن موسی بن ابی‌جعفر محمد بن اعرج» که از «اعرج، ابوالقاسم علی بن موسی بن ابی‌جعفر» به آن ارجاع داده شده است. اما صحیح آن باید «ابن‌اعرج» باشد (ردیف ۳۹۱)
 - «میرزا الوغ‌بیک بن شاه‌رخ بن تیمور کورکان» به «الوغبیک، میرزا شاه‌رخ بن تیمور کورکان» ارجاع داده شده است که صحیح نیست (ردیف ۳۹۷)
 - نام عبدالله بن محمد شنشوری یکجا در فهرست به صورت «شنو شوری» آمده (ج ۲، ص ۱۲۹۳) و در نمایه هر دو شکل این نام دیده می‌شود (ردیف ۱۴۴۳ - ۱۴۴۶ و ۱۴۴۹)، حال آنکه باید از شکل دوم به شکل اول ارجاع داده می‌شد.
 دشواری دیگر درباره نمایه‌سازی فهرست‌های نسخه‌های خطی وجود الف و لام در ابتدای نام‌هاست. در این مورد نیز نمایه‌ساز از همان شکلی که در فهرست به کار رفته، استفاده کرده و تغییری در اسامی نداده است. به همین دلیل با صورت‌های متفاوتی مواجه

می‌شویم، مانند

- یحیی بن احمد المظفر (ردیف ۲۷۴۴):

- یحیی بن احمد مظفر (ردیف ۲۷۴۵).

البته در نمایه، در برخی موارد تغییری در اسامی داده شده، مانند مورد زیر که نام جد افزوده شده و در داخل گروه قرار گرفته است، مانند

- یحیی بن المطهر [بن اسماعیل] (ردیف ۲۷۶۸ - ۲۷۶۹).

آخرین نکته درباره فهرست مؤلفان این است که از نظام ارجاعی که استفاده از آن در فهرست راهنمای اسامی کاملاً ضروری است به‌ندرت استفاده شده است، حال آنکه در نمایه‌سازی‌ها نظام ارجاعی باید به‌صورت یکپارچه و قانون‌مند به‌خدمت گرفته شود.

در ترتیب الفبایی اسامی نیز اشتباهاتی دیده می‌شود، مانند ۵۹، ۳۸۴، ۹۱۰، ۹۱۱، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۸۵، ۱۳۶۳، ۱۴۲۷، ۱۵۶۶، ۱۸۲۳-۱۸۲۷، ۲۰۷۸، ۲۳۵۱، ۲۸۳۶ و ...

ارزیابی نمایه‌سازی

هدف از ارزیابی نمایه، تعیین اثربخشی، کارایی و ارزش کاری است که صورت گرفته است. نمایه‌سازی فعالیت نیست که در خود پایان یابد و همواره آثار و نتایج آن مورد ارزیابی قرار می‌گیرد. نمایه خوب، نمایه‌ای است که جوینده را بدون مانع، مسیر اشتباه و مطالب غیرمرتبط به اطلاعات دقیق و مورد نیاز هدایت کند. در نمایه‌سازی باید به جست‌وجو توجه داشته باشیم، زیرا نمایه ابزار جست‌وجوست و هدف دیگری برای آن مورد نظر نیست. نمایه‌ساز برای ساختن یک نمایه خوب باید خود را ملزم به استفاده از شیوه‌ای معین و دقیق کند و میزان موفقیت در سازمان‌دهی اطلاعات با میزان دسترسی به اطلاعات ارتباط مستقیم دارد.

کتابداران همواره در تلاش هستند که فعالیت‌های خود را در چارچوبی قانون‌مند و براساس اصولی خاص انجام دهند تا نتیجه کار آنها یعنی سازمان‌دهی اطلاعات انسجام، وحدت و کارایی بیشتری داشته باشد. نمایه‌سازی نیز در حکم یکی از فعالیت‌های کتابداران برای سازمان‌دهی اطلاعات اهمیت بسیاری دارد و اگر نمایه‌سازی براساس استانداردهای مشخصی صورت گیرد، هزاران نمایه در آرشیوهای گوناگون و در کتاب‌ها و نشریات، همگی یک‌دست می‌شوند و در نتیجه استفاده از آنها برای همگان آسان‌تر می‌شوند. باید به یاد داشت که نمایه‌های موجود در یک کشور جزء منابع ملی آن کشور محسوب می‌شوند و اگر استانداردسازی بدون رعایت اصول لازم صورت گیرد، نمایه کم‌ارزش یا بی‌ارزش می‌شود و بعدها برای ذخیره و بازیابی اطلاعات با اشکالاتی مواجه خواهد شد و اصلاح نمایه‌ها مستلزم صرف هزینه‌هایی خواهد بود.

اما به‌ر حال همه تلاش‌های صورت گرفته برای نمایه‌سازی گامی در سازمان‌دهی دانش و افزایش بهره‌وری علمی است. هدف از این کار تسهیل بازیابی اطلاعات است و همه روش‌ها و قواعد بکاررفته در آن، مانند ضوابط مستندسازی، روش‌های الفبایی، رعایت ارجاعات و نظایر آنها، برای آن است که حداکثر بازیابی با حداکثر دقت در حداقل زمان صورت گیرد و میزان توفیق آن همان‌طور که اشاره شد، به اطمینان جوینده از جامع و مانع بودن جست‌وجو برای بازیابی اطلاعات مورد نیاز بستگی دارد.

نمایه حاضر نیز بی‌شک به همین قصد و با تلاش فراوان و

زحمت بسیار تهیه شده است. نمایه‌سازی به‌ر حال کار دشواری است. تطبیق دادن انبوهی از اسامی و شناخت آنها کاری پیچیده و طاقت‌فرساست که نمایه‌ساز با صبر و حوصله فراوان با آن روبه‌رو می‌شود و رخ‌دادن اشتباه در آن محتمل است. هدف از این بررسی نیز فقط طرح برخی از مشکلات پیش‌روی نمایه‌سازی برای فهرست‌های نسخه‌های خطی است تا در دیگر تلاش‌هایی که برای این کار انجام می‌شود، مورد نظر قرار گیرد.

پی‌نوشت‌ها:

* Parisa Karamrezai@yahoo.com

1. Index
2. Indexing
3. Representation
4. Vocabulary Control

۵. این اثر سیاهه‌ای است از اسامی کسان که در اساس به‌عنوان ابزاری برای فهرست‌نویسی کتاب‌ها تهیه شده، اما در انواع فعالیت‌های سازمان‌دهی اطلاعات به‌خوبی قابل استفاده است. ویرایش سوم این کتاب در سال ۱۳۸۲ دو جلد در سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران به چاپ رسیده است (دایرةالمعارف کتابداری و اطلاع‌رسانی، ج ۲، ص ۱۳۴۲).

۶. شناسه (Heading) توصیفگر (Descriptor) کلیدواژه مرجعی است که نمایه‌ساز آن را به‌عنوان موضوع یا یکی از موضوعات مدرک انتخاب می‌کند و جزء اصلی مدخل را تشکیل می‌دهد. شناسه‌ها انواع متعددی دارند که عبارتند از: شناسه نام، شناسه موضوع و شناسه عنوان (دایرةالمعارف کتابداری و اطلاع‌رسانی، ج ۲، ص ۱۸۴۲).

مآخذ

۱. پائو، میراندا لی (۱۳۷۹). *مفاهیم بازیابی اطلاعات*. ترجمه: اسدالله آزاد و رحمت الله فتاحی، مشهد: دانشگاه فردوسی مشهد، ص ۱۸۷
۲. *دایرةالمعارف کتابداری و اطلاع‌رسانی* (۱۳۸۵). سرویراستار: عباس حری، تهران: کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.
۳. فوگمان، روبرت (۱۳۷۴). *تحلیل موضوعی و نمایه‌سازی: مبانی نظری و توصیه‌های عملی*. ترجمه: علی مزینانی، تهران: کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.
۴. *فهرس المخطوطات الیمینیه: لدرالمخطوطات و المکتبه الغربیه بالجامع الکبیر - الصنعا* (۱۴۲۶ق./م. ۲۰۰۵/۱۳۸۴). اعداد: احمد محمد عیسوی ... [و دیگران]، قم: مکتبه آیةالله العظمی المرعشی النجفی الکبری (قدس سره)، الخزانة العالمیة للمخطوطات الاسلامیة؛ تهران: وزارة الخارجیة الجمهوریة الاسلامیة الایرانیة، مرکز الوثائق و التاريخ الدیپلوماسی.
۵. *فهرست مستند اسامی مشاهیر و مؤلفان* (۱۳۷۶). سرویراستار: فرشته مولوی، تهران: کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.
۶. کلیوند، دونالد (۱۳۸۵). *درآمدی بر نمایه‌سازی و چکیده‌نویسی*. ترجمه: مهدی حسینی، تهران: چاپار.
۷. لنکستر، فردریک (۱۳۸۲). *نمایه‌سازی و چکیده‌نویسی*. مبانی نظری و عملی، ترجمه: عباس گیلوری، تهران: چاپار.
۸. محمدی‌فر، محمدرضا (۱۳۸۱). *مبانی نمایه‌سازی*. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.